

géről, a bűnök bocsánatáról, a feltámadásról és az örök életről szól. Egészen bizonyos, hogy a korai tapasztalatok sokkal közelebb állnak a Hitvalláshoz, mint azokhoz a »Lélek-koncepciókhoz«, amelyeket nagyban termelt a teológia-történet, s amelyeket mindenfajta címkével lehet illetni, minthogy azok metafizikai, spekulatív, egyéni, irracionális koncepciók.” (74. old.)

Michael Welker professzor könyvében példaszerűen találkozunk a bibliokateológiai vizsgálódás, a rendszeres teológiai összefoglalás és a gyakorlati teológiai kitekintés. A dialektikus tárgyalási módszer alkalmazásával elkerüli a deklaratív eljárást, és egyben bevonja az olvasót az egyes kérdések körül kialakul párbeszédbe. Az érdeklődőt gazdag irodalmi utalásokkal tájékoztatja a szóban forgó vitákról, így betekintést nyerhet mind a német nyelvű európai, mind az angol nyelvű amerikai teológiai és filozófiai irodalomba. Megjegyzendő azonban, hogy a protestáns

és római katolikus művek mellett nem találunk hivatkozásokat a keleti egyházak, az ortodox szerzők klasszikus és modern műveire.

Biblikus teológusként hiányoltam a misszió kérdésének felvetését, ugyanis a Szentlélek erőteljes munkája nélkül sem az ősegyház, sem a későbbi egyetemes egyház missziója nem bontakozhatott volna ki világszerte. A kolozsvári könyvbemutató hangot is adtam ennek észrevételemnek, a professzor pedig elismerte ennek jogosságát, és a Szentlélek misszióban megnyilvánuló munkáját olyan kérdésnek tekintette, amely kidolgozásra szorul. Ezzel is azt bizonyította, hogy Isten munkájának megismerése soha nem lezárt folyamat.

Mindezek alapján ajánlom a magyar olvasók figyelmébe Michael Welker professzor Szentlélekről szóló érdekesítő monográfiáját.

Geréb Zsolt

Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció.*

Reformáció öröksége 2. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest 2020, ISBN 978-615-5961-38-0, ISSN 2676-9824, 306 old.

A 2019 februárjában Sárospatakon megrendezett egyháztörténeti konferencia célkitűzése a gyászév tized vége és a türelmi rendelet közötti „vértelen ellenreformáció” századának (1681–1781) újraértelmezése volt. A tudományos előadások a házigazda Sáros-

pataki Református Teológia Akadémia (SRTA), azaz a Református Kollégium épületében hangzottak el. A helyszín-választás szimbolikus volt: a pápaik kivéve talán egyetlen kollégium sem szenvedett annyit az ellenreformáció idején, mint a pataki. 1671-ben Báthory Zsófia

és I. Rákóczi Ferenc üldözte el a diákságot és a tanári kart a városból, és az iskola jó negyven évig tartó bujdosásra kényszerült. Debrecenből Gyulafehérvárra, majd Marosvásárhelyre vándoroltak, s bár a Thököly-felkelés idején egy rövid időre visszatértek, Göncön, majd Kassán voltak kénytelenek folytatni a működésüket. Végül II. Rákóczi Ferenc közbenjárására térhettek vissza ősi fészükbe, amelyet 1714-ben a jezsuitáktól felbujtott vármegyei tisztviselő karhatalmi erővel próbált meg újra elfoglalni.

A sokáig méltánytalanul elhanyagolt, majd az elmúlt évtizedekben egyre gyakrabban vizsgálatba vont 18. század egyháztörténetét a Kárpát-medence minden részéből érkező kutatók érté-

kes előadásaiból ismerhettük meg. Az előadások jelentős része írott formában is kézbe vehető a *Reformáció öröksége* sorozat második kötetében.

A kötet tizenhat tanulmánya négy egységbe tagolódik. *A korszakhatár értelmezése* című fejezetben elsőként Dienes Dénes, az SRTA professzora vitaindító előadása olvasható, amely a tanácskozás egyik kulcsfontosságú momentumát járja körül: mennyire volt vértelen a vizsgált időszak? Tanulmánya hátterét a konferencián bemutatott s a Tiszán-inneni Református Egyházkerület történetének feldolgozását célul tűző, négy kötetre tervezett sorozat első két darabja képezte: Dienes Dénes: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története. A kezdetektől a Türeلمي Rendeletig*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2017, 506 old.; Ugrai János: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület története. A türeلمي pátenstől a protestáns pátenstig*. Hernád Kiadó, Sárospatak 2017, 300 old. Megállapítása szerint a fogalom a huszadik század első harmadától terjedt el, viszont az 1681-et megelőző évtizedek erőszakos rekatolizációja és a nem kevés eufemizmussal vértelennek nevezett 18. századi ellenreformációs törekvések lényegében nem különböztek egymástól. A római katolikus egyházzal szövetséges Habsburg abszolutizmus eszköztárában – a korábban alkalmazott nyílt erőszak mellett – megjelentek a méltányosság köpenyébe bújtatott rendeletek, az *I.* és a *II. Carolina Resolutio* és a végrehajtásukat szabályozó titkos utasítások, amelyek ugyanazt a célt szolgálták.

Tóth Zsombor, aki a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Bölcsészettudományi Kutatóközpontjában (BTK) működő Irodalomtudományi Intézet kutatója és a konferenciakötet megjelenését támogató MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport vezetője, az elmúlt évtizedben előtérbe került mártírológiai narratíva keretei között vizsgálja teológiai szempontból a vértelen ellenreformációt. Tanulmányának címe: *Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában*. Meglátása szerint a „persecutio cruenta/incruenta” fogalompáros bevonása lehetővé teszi, hogy úgy tekintsünk a vértelen ellenreformációra, mint amely az üldözött protestáns egyházak kollektív emlékeztének része. A Tertullianustól Szőnyi Nagy Istvánig ívelő fogalmi-teológiai áttekintés után arra keresi a választ, hogy a nyilvánvaló előzmények nyomán miért nem tudott meggyökerezni a „persecutio incruenta” fogalma a magyar történetírásban.

Ugrai János (Eszterházy Károly Egyetem) a magyarországi népoktatás modernizációja és a vértelen ellenreformáció viszonyát vizsgálta a *Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg vereség? A népoktatás modernizációja Magyarországon és „a vértelen ellenreformáció” viszonya* című tanulmányában. Feltételezése szerint II. József türelmi rendelete és a vallásszabadság 1791. évi törvénybe emelése nem jelentette a vértelen ellenreformáció automatikus lezárulását, amelyre példaképpen a felvilá-

gosult abszolutizmus oktatáspolitikai reformját emelte ki. A Johann Ignaz Felbiger, az 1773-ban tanügyi megbízottá emelt Ágoston-rendi szerzetes törekvése nyomán bevezetett általános tankötelezettség, a megújított iskola-rendszer, az egységesített pedagógusképzés és oktatási módszertan a Monarchiában látványos eredményeket hozott. Az ezzel párhuzamosan és részben hasonló tartalommal Magyarországon bevezetett I. és II. *Ratio Educationis*nak (1777, 1806) számos pozitív hatása volt a katolikus intézményekre. A protestánsok azonban igyekeztek a saját útjukat járni. Az evangélikus egyház német kapcsolatainak köszönhetően működtette friss szellemben és jó színvonalon a maga iskoláit. A reformátusság évszázados hagyományai, vagyis a rektóriákon átmenetinek tekintett tanítószkolás nyomán kevésbé tudott színvonalas és egységes oktatást nyújtani. Az egyházkerületi központokban a 19. század középső harmadától jelen volt a kiskolai reformok igénye, bár összeütközött a partikulák hálózatát működtető kollégiumok érdekeivel, és akadályt jelentett még az állami/katolikus oktatási renddel szembeni ellenállás is. Végül Sárospatakon jött létre az első református tanítóképző, és 1858-ban megszületett az egyházkerületek közös és egyetemes népiskolai tanterve is, amely biztosította az oktatás személyi és szellemi hátterét.

A Helytörténet: apológia és rekatolizáció című második egységben öt tanulmány kapott helyet. Mihalik Béla Vilmos, az MTA BTK Lendület Hosszú Refor-

máció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja az alsó-magyarországi Draskovich–Erdődy és a felső-magyarországi Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működését tárgyalva mutatta be az 1681. évi vallásügyi cikkek alkalmazását (*Az 1681. évi vallásügyi cikkek alkalmazása a gyakorlatban. Draskovich–Erdődy- és Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése*). A protestánsok által épített templomok közül is csak azok maradhattak meg náluk, amelyeket nem szenteltek fel katolikus rítus szerint. A vallásgyakorlást illetően a Felső-Magyarországon meghagyott status quóval szemben az alsó-magyarországi protestánsok a vármegyénként kijelölt artikulás helyekre szorultak vissza, kivéve a nemességet és helyenként a végvári katonaságot. A Thököly-felkelés idején a felső-magyarországi protestánsok zömében visszakapták a korábban elvett templomaikat, azonban az alsó-magyarországiak esetében a Draskovich-bizottság végrehajtotta a királyi utasításokat. A bizottságok tevékenységét Modor, Sárospatak, Eperjes és Kassa példáján keresztül ismerjük meg. A protestánsok lehetőségeit az 1691-ben kiadott *Explanatio Leopoldina* szűkítette tovább, s majd az 1731-ben és 1734-ben kiadott I. és II. *Carolina Resolutio* sem engedett nagyobb teret a vallásgyakorlásban.

Tasi Réka, az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja a jezsuita Szerdahelyi Gábor tollából Kassán, 1724-ben latinul *Collyrium* címmel,

majd 1725-ben Horváth Gábor fordításában magyarul *Lelki szem-gyógyító* címmel megjelent hitvitázó munkáját mutatta be (*Lelki szem-gyógyító: hitvita Kassán a 18. század elején*). A művek a kassai Maria Immaculata-szoborra ragasztott gúnyvers miatt kirobbant botrányhoz kapcsolódnak, amelynek következtében száműzték a gúnyvers szerzőjének vélt Gyöngyösi Árva Pált, a város református lelkészét. Szerdahelyi Gábor művének latin és magyar változata nem azonos. A két nyomtatvány szerkezete és törzsszövege eltérést mutat. Horváth Gábor a magyar szöveg elé fűzött és önálló ajánlásában a protestánsok lelki vakságának metaforájából indul ki, amely szerint az okulár már nem is elég, hanem gyógyszer szükséges, és ezzel az 1657–1659 között zajló, Sámbar–Lippay-féle, mára elveszett nyomtatványokból álló hitvitasorozatban megjelent kiadványokra utal. A szerző a latin és a magyar törzsszövegekben fellelhető különbségek bemutatásával zárja tanulmányát.

Kónya Annamária (Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete) a Sáros vármegyei Héthárs (Szlovákul Lipany) mezőváros 18. századi rekatolizációját ismertette (*Rekatolizáció Sáros vármegyében a 18. században Héthárs mezőváros példáján*). A szerző a nemesi konfeszionalizáció és annak eszközei (a patrónusi jog, az anyagi támogatások és a kényszerítő eszközök) hangsúlyozásával rajzolta meg a Sáros vármegyei települések reformációjának, majd ellenreformációjának történetét. Héthárs

patrónája, Barkóczy Klára Aurora grófnő 1747-ben látott hozzá az evangélikusok lakta mezőváros visszatérítéséhez. Megfélemlítéssel, bebörtönzéssel, testi kínzással érte el a célját.

Kónya Péter (Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete) az előző tanulmányra mintegy megfelelően elevenítette fel a leleszi premontrei konvent birtokain végzett rekatolizáció eseményeit (*Sikertelen ellenreformáció a Leleszi Konvent birtokain*). Királyhelme (szlovákul Kráľovský Chlmec) és Nagykapos (szlovákul Veľké Kapušany) példája arra mutat, hogy egyes közösségek az üldözések ellenére is kitarthattak református hitük mellett. 1671-ben I. Rákóczi Ferenc vette el a királyhelmei reformátusok templomát, majd Thököly hadainak érkezésével indult újra a közösségi hitgyakorlás. A század végén a Leleszi Konvent vásárolta meg a várost II. Rákóczi Ferentől. A templomot a Rákóczi-felkelés idején, 1703-ban foglalták vissza a reformátusok, amelyet a konvent 1718-ban vett újra birtokba. A reformátusok szegényes fatemplomának 1753. évi megújítása már engedély nélkül történt, ezért az akkori prépost lebonttatta. Az egyre csökkenő létszámú gyülekezet egy ideig a szabad ég alatt tartotta az istentiszteleteket, és majd csak a türelmi rendelet után kezdetett az új kőtemplom építésébe. Nagykaposon is ehhez hasonlóan alakult a helyzet. A Rákóczi-szabadságharc utáni templomvesztés miatt a gyülekezet a szomszédos Csepelyre költözött, és 1759-ben kezdtek új templom építésé-

hez Mokcsay János hathatós támogatásával. Az építkezést a vármegye állította le 1761-ben a római katolikus egyház panaszra nyomán, és csak 1772-ben fejezheték be. A reformátusság a türelmi rendelet utáni években kapta vissza egykori, erősen romossá lett templomát, hogy aztán rövid időn belül újjáépítve vegye használatba.

Imre Mihály (Debreceni Egyetem Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézete) Rákosi Márton nagykarolyi református tanító Debrecenben őrzött kéziratos hitvédő kötetét és az abban található *Sion siralma* című verset mutatta be (*Sion siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai*). A hat kéziratos másolatban fennmaradt, százstrófás, helyenként imádságos hangvételő panaszvers a protestáns vallásszabadság megsértésének számos formáját jeleníti meg: bírságolás, misehallgatásra kényszerítés, gyermekek elkeresztelése, templomelvétele, a harangozás tiltása. Nem hiányozhat a szövegből a 18. századra jellemző mártírológiai hang sem. Szőnyi Benjámint és Szathmári Paksit Istvánt szerzőségét vizsgálva azt állapította meg, hogy az utóbbi tollából született változatokban kevésbé hangsúlyos a mártírológiai elem.

A nemzetközi források nézőpontjai című egység négy tanulmánya a vértelen ellenreformáció idején fenntartott németalföldi, svájci, bécsi és hallei kapcsolatokat mutatja be. Bujtás László Zsigmond (Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszéke) a 18. szá-

zad eleji magyarországi események hollandiai visszhangját vizsgálta (*A magyar protestánsok sérelmeinek hollandiai visszhangja a 18. század első felében*). A németalföldi protestánsok a magyar peregrinusoktól, a debreceni és a sárospataki kollégiumból érkező iratokból, diplomáciai úton, a helyi újságokból, személyes beszámolókból és önálló kiadványokból tájékozódhattak magyarországi hittestvéreik üldöztetéseiről. Két holland nyelven megjelent kiadványt részletesen is bemutat, és függelékben közli a holland fordító előszavát Matej Bahil eperjesi evangélikus lelkész művéből.

Csorba Dávid (Károli Gáspár Református Egyetem – Sárospataki Református Teológiai Akadémia) a Zürichi Állami Levéltár Hungarica fondját ismertette, amely a svájci-magyar protestáns kapcsolatok történetének gazdag forrása (*Exulok zürichi kérvényei*). Az ezer tételből álló anyag három kötetre oszlik. Az első kötet iratainak nagyobb része az ellenreformáció idején keletkezett, a harmincéves háború eseményei, a magyarországi városok ügyei vagy a gályarabok kiszabadítása és „utógondozása” nyomán. A másik két kötet vegyes tartalmú. A kérvények részben az ifjabb Csécsi János pataki tanár nevével fémjelzett pataki, debreceni és enyedi peregrinusokat segítő svájci ösztöndíjszerző-akciója során születtek, az evangélikus bányavárosok lakóitól erednek, a református várak, városok, iskolák és lelkészek ügyeiről tanúskodnak.

Csepregi Zoltán (Evangélikus Hittudományi Egyetem) a bécsi dán és svéd

követségeken szolgáló prédikátorok jelentéseit elemezte („...dar er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“: *Bécsi követségi prédikátorok jelentései*). A császárvárosi protestáns hitgyakorlás bemutatása mellett értesülünk a Halléval ápoltszoros kapcsolatokról és az onnan érkező pietista kegyességi hatásokról. Johann Christian Lerche 1723-ban kezdődő svéd követségi szolgálatával nemcsak a pietizmus térnyerése vált kézzelfoghatóvá, hanem a lelkész Bél Mátyás segítségével a felső-magyarországi egyházi viszonyokra vonatkozó iratokat is gyűjtött, például az 1732. évi *Carolina Resolutio* nyomán kibontakozó templomfoglalásokról. Christian Nicolaus Möllenhoff, aki 1728-tól szolgált a dán követségen, kiterjedt segélygyűjtést folytatott a magyarországiak megsegítésére, és támogatta magyar nyelvű teológiai könyvek külföldi kiadását. Az „Ungarische Cassa” több követségi prédikátor alatt segítette a határ túloldalán élőket. Néhányan a követségeken kiépített magyar kapcsolatok nyomán vállaltak szolgálatot Sopronban, Pozsonyban és a bányavárosokban.

Verók Attila (Eszterházy Károly Egyetem) a hallei Franckesche Stiftungben őrzött régi nyomtatványok alapján rajzolta meg a 18. századi magyarországi protestánsok, főként az evangélikusok által elszenvedett üldöztetéseket (*A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei Franckesche Stiftungen régi nyomtatványainak tükrében*). Az alapító August Hermann Franckéhoz és utódaihoz hasonlóan

a jó magyar kapcsolatokkal rendelkező német értelmiségiek számos nyomdatermékből tájékozódtak. A több száz elfoglalt és több lerombolt protestáns templomról és iskoláról, atrocitásokról, misehallgatásra kényszerítésekről, embertelen kínzásokról szóló hírek felborzolták a németországi olvasók idegeit.

A kötet utolsó egysége, a *Hazai levéltári források nézőpontjai* négy forrástípológiai, módszertani és ezekkel összefüggésben egyházigazgatás-történeti tanulmányt foglal magába. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információ-tudományi Tanszéke) a közigazgatási, földesúri és egyházi iratok 18. századi református egyháztörténet-írásban betöltött szerepét mutatja be (*Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában*). Bevezetesként felvázolja a 18. századi gyakorlatban lévő egyházigazgatási modellt az egyházkerületek szintjétől a gyülekezetekig. Az egyházi irattípusok ismertetését az egyházkerületi jegyzőkönyvtől a vizitációs iratokon át az anyakönyvekig vitte. A katolikusokkal és a világiakkal fenntartott kapcsolatból származó okmányok alapján a plébániai jegyzőkönyvek, szerződések, a helytartótanács jelentései, uralkodói rendeletek, vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, települési tanácsi iratok világát ismerhetjük meg. A kéziratosság mellett a szerző kitért a nyomtatott Bibliákra, disszertációkra, kegyességi kiadványokra és a gyakran elfeledett

tárgyi forrásokra, a textíliákra és az úrasztali edényekre is.

A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és a Reformáció Emlékbizottság együttműködése nyomán az MNL tagintézményeiben forrásfeltáró kutatás folyt 2015–2017 között, és a feltárt iratok a Reformáció 500 elnevezésű adatbázisban kerültek feldolgozásra. Jakab Réka (MNL Veszprém Megyei Levéltára) a Veszprém és Fejér megyei levéltárak protestánsokra vonatkozó forrásainak tipológiáját rajzolja meg (*Protestáns felekezetekre vonatkozó forrástípusok a vármegyei levéltárban Veszprém és Fejér megye példáján*). Az I. és a II. *Carolina Resolutio* kiadása utáni időkben az említett levéltári források a templomhasználatról és annak elvételéséről, a vallásgyakorlásról, a katolikussá való áttérésekről, aposztáziáról, a felekezeti konfliktusokról, az egyházfegyelmi ügyekről és a peregrinációhoz szükséges útleveleügyekről valának. II. József türelmi rendelete cezúrának számít abból a szempontból is, hogy az 1780-as évektől kezdve a kutató jóval egysíkúbb anyaggal találkozik, elsősorban a nagyarányú templomépítési és templombővítési ügyek irataival.

Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület (DMREK) Ráday Könyvtára) az egykori hódoltság területen létrejövő DMREK 18. századi iratairól adott számot (*Dunamelléki Református Egyházkerület 18. századi forrása*). A Simándi Bodó Mihály püspök által vezetni kezdett protokollum, az 1731-től vezetett egyházkerületi jegyzőkönyv és protokollum, valamint a fenn-

maradt nyolc egyházmegyei protokollum pótolhatatlan források a vértelen ellenreformációt kutatók számára. Az említett iratok többségéhez a Ráday Levéltár honlapján hozzáférhető mutató járul, valamint tervbe vették az eredeti források digitalizálását és közzétételét is. A hivatali iratokhoz csatlakozik még két értékes 18. századi anyag: az úgynevezett *Egyházi és iskolai iratok* gyűjteménye (a Ráday család levéltárának részeként), valamint az *Archivum Agentiale*, a bécsi és pozsonyi ágensek iratainak levéltára.

Szabadi Istvánnak (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára) a tiszántúli egyházkerület 18. századi igazgatásáról írott tanulmánya zárja a kötetet (*A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században*). A 17. században rendszeresen előírták az esperesek számára az évenkénti egyházlátogatás kötelességét, és kitértek annak részleteire is. Várad 1660. évi elfoglalása új helyzetet teremtett: évtizedekig szünetelt a vizitáció. A 18. század elején az állami szervek akadályozták a zsinatok tartását, az 1715. évi 31. törvénycikk kifejezetten tiltotta a zsinatokat, és szembeállította azokat a király egyházfelügyeleti jogával. A püspöki jogkör beszűkülése és a zsinatok félszázados elmaradása miatt az esperesekre hárult az egyházigazgatás terhének nagyobb része. Zoványi P. György 1728-ban kezdődő három évtizedes

püspökségének idején egyetlen kerületi gyűlést sem tartottak, a püspök Zilahról kormányozta az egyházkerületet, és az ügyek nagy részét az esperesekre hárította. 1758-ig az esperesi vizitációk sem folytak rendben, csak az 1762. évi debreceni gyűlésen rendezték az egyházlátogatás rendjét és menetét. Püspöki vizitációra pedig csak a 19. század elején került sor.

A tanulmányokhoz járuló irodalomjegyzékek kiváló források az olvasottak továbbgondolásához. A szövegek idegen nyelvű elérését angolra fordított absztraktok és kulcsszavak segítik, és a kötet végén található helynévmutató és személynévmutató elengedhetetlen a hasonló tudományos igényű konferenciakötetek használatához.

Hogy mennyire nem egységes a vértelen ellenreformáció jelenségének megítélése, az már abból is látható, hogy a kötetben közölt egyes tanulmányok szerzői (általában a bevezetőben) a saját benyomásaik és olvasmányaik alapján fogalmazzanak.

Színes tematika mentén kapunk új eredményeket: egyháztörténet kegyeségtörténeti, gyülekezettörténeti és egyházi diplomáciatörténeti adalékokkal, irodalomtörténet, neveléstörténet és művelődéstörténet ötvöződik a kötet lapjain.

Oláh Róbert